

Garaczi Imre
A bizalom fogalma a globalizáció korában
Civilizációs és kulturális paradigmák a „gazdaság” korában

Az elmúlt évtized talán leggyakrabban használt fogalma, úgy a közbeszédben, mint a különféle szakmai diskurzusokban, a globalizáció. E kifejezés alapvető tartalma arra irányul, hogy egy rendkívüli módon nyitott, kiszélesült és átfogó szemléletmódot honosítson meg. Természetesen a globalizáció alapvető jelensége nem új dolog az emberiség történetében, hiszen bármely korábbi nagy birodalom létrejötte természetes módon járt együtt bizonyos gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális formák egységesítésének szándékával. Például Nagy Sándor birodalma – akkori értelemben – globalizálta a görög-hellén politikai és kulturális élet jellegzetességeit, és közelebb hozta egymáshoz a birodalom területén élő különféle kultúrákat. Ugyanígy a Római Birodalom is hosszú fennmaradását – a Brit-szigetektől az Eufráteszig – alapvetően egységbe integráló politikájának köszönhetette.

Legszélesebb értelemben a globalizáció olyan tendenciákat és folyamatokat jelent, amelyek a népek és a nemzetek geomorfológiai egységei felett játszódnak le. A fogalom tartalmát illetően az elmúlt másfél évtizedben létrejött hatalmas mennyiségű irodalom alapvetően háromféle irányt képvisel. Az első szerint a globalizálódás igénye természetes velejárója az emberiség történetének, a politikai és gazdasági szerveződések minden korban a magasabb és széles körűbb szervezeti tartalmak felé mutatnak. A másik irányzat szerint a jelenkori globalizáció – tartalmi és formai tekintetben – teljesen új jelenség, nem vezethető le a történelem korábbi tendenciáiból. A harmadik vélemény pedig, mintegy az előző kettőt óhajtja elegyíteni, azaz a 20. század előtt csak korlátozott, illetve rész-globalizációkról lehet beszélni, s csak korunkban jellemző a teljes, átfogó globalizáció, amely már planétánk egészére terjed ki.

A jelenkori globalizáció megértéséhez alapvetően fontos szembesülnünk az időbeliséghez való viszonyaink megváltozásával. Ahogy az elmúlt évszázadok felől közelítünk jelenünkhöz, úgy válik egyre fontosabbá az élet minden területén a *sebesség* szerepe. Amíg a középkor embere nem érzékelte az idő szorongató fogságát, addig a késői modern kor világában már a másodpercek tartalmiért harcolunk. Életünket legfőképpen a szoros és kíméletlen határidők tagolják, s állandó félelmünk a késés, és szorongásunk a teljesítmény elmaradása. A középkor embere, mivel órát nem használtak, kényelmesen eltájékozódott az időtagolás olyan tág formáival, mint az évszak, a hónap, a nap és a napszak. A reneszánszsal párhuzamosan kibontakozó modern kor, majd az ipari forradalom kényszerítette ki az időtagolás szorosabb formáit, az órát és a percet, s a 20. század második felétől kerül a másodperc jelentősége a középpontba. Napjainkban, az informatika világában már az egyes tevékenységek század és ezred másodpercnyi tartama is döntő jelentőségű.

Vajon mi történt az elmúlt fél évezredben? Felgyorsult az idő? Természetesen nem. Az idő folyamata és múlása megmaradt ugyanabban a ritmusban, ahogy sokmillió éve fennáll, s mondhatjuk, hogy az idő változatlan változó. Mindössze az történt, hogy a konstans és axiomatikus jellegű időben történő emberi cselekvések megszorodtak, kiszélesültek, és ugyanazon időszak alatt sokkal több folyamat, jelenség és ténytársorlat játszódik le, mint korábban. Az időben történő események megsokszorozódását az elmúlt évszázadokban még két fontos tényező is elősegítette: egyrészt, az ipari és tőzsdei kapitalizmus profitközpontú gondolkodása egyre kevesebb időt szab a befektetett tőke megtérülésére, tehát az érték többletének mihamarabbi megsokszorozása kényszerítőleg hat az emberi cselekvések sebességének növelésére. Másrészt, az elmúlt kétszáz esztendőben robbanásszerű demográfiai növekedés jellemző, s ezzel párhuzamosan alakult ki a modern tömegtársadalom, a fogyasztói világ és a metropolizáció. Míg 1820 körül a Föld lakossága kb. egymilliárd, addig száz

esztendő alatt ez a szám megduplázódik. 2000-re pedig már hatmilliárd főt regisztrálnak a statisztikák.

Mindezen tényezők mellett a jelenkori globalizáció egy kettős folyamatban bontakozik ki: "A globalizáció hatására – ambivalens módon – a Föld kitágul, ám össze is szűkül. Kitágul, mivel a világ bármely pontján élő ember számára új ismeretek, hatások és információk tárháza nyílik meg, s a különböző földrészekben a kulturális körben élők egymásra hatása fokozódik. A világ egyik részén zajló folyamatok befolyásolják a Föld többi részét is. Ugyanakkor a műszaki fejlődés hatására, a távolsági és időbeli korlátok csökkenésével, a Föld össze is zsugorodik. Ma már néhányórás repüléssel távoli vidékekre is eljuthatunk. A műholdas csatornák és az internet közvetítésével pedig szinte olyan hamar értesülhetünk a földbolygó túlsó felén zajló eseményekről, háborúkról vagy természeti katasztrófákról, mintha a szomszéd településen történtek volna." (1)

Természetesen a globalizáció átalakította az élet minden területét, de ezt legfőképpen két területen vizsgálják a kutatók: a *gazdaság* és a *kultúra* világában. A globalizáció mindkét vonatkozásban minőségileg új keretet jelent, s ennek legfőbb jellemzője, hogy a fő folyamatok már világméreteken bontakoznak ki. A különféle szakirodalmak egyetértenek abban, hogy alapvetően négy fő tendenciát figyelhetünk meg az elmúlt másfél évtizedben: 1. a tőkemozgások megnövekedése a nemzetek feletti gazdasági folyamatokban; 2. a transz- és multinacionális szervezetek egyesülése, bekebelezése; 3. multipoláris világgazdasági tendenciák; 4. egyre gyorsabb ütemű az új termékek és a fogyasztói szokások gyarapodása, és ehhez kapcsolódik a standard rendszerek világméretű kiszélesülése. Ez a négy ok kiegészül még a pénzpiacok nemzetközivé válásával, illetve a vállalatok globális integrációjával, valamint – a módszert tekintve – a szabályozó rendszerek nemzetközi versenypozícióival. A jelenkori globalizáció létrejötte óta éles küzdelem zajlik a folyamat támogatói és ellenzői között. "Miért van az, hogy a globalizációt – a hullámot, amely annyi jót is hozott, egyszerre ilyen élesen vitatják? A nemzetközi kereskedelmi korlátok lebontása sok ország számára jelentett a korábnál magasabb növekedési lehetőségeket. A nemzetközi kereskedelem elősegíti a gazdasági fejlődést, a gazdaságot húzzák az ország exportlehetőségei. Az export vezette növekedés központi eleme volt annak az iparpolitikának, amely Ázsia nagy részének gazdagodását eredményezte, és amely révén milliók életkörülményei javultak. A globalizáció hatására ma sok ember magasabb életszínvonalon és tovább él, mint azelőtt. Bár Nyugaton a Nike-nál végzett, rosszul fizetett munkát többen kizsákmányolásnak tarthatják, a fejlődő országokban sok ember számára jelent a gyári munka lényegesen kedvezőbb lehetőséget, mint a tanyasi élet és a rizstermesztés. A globalizációval csökkent a fejlődő országok nagy részében tapasztalható elszigeteltség, és sok fejlődő országbeli ember számára olyan tudás vált hozzáférhetővé, amely száz éve még a világ leggazdagabbjainak is elérhetetlen volt. Maguk az antiglobalista mozgalmak is ebből az összekapcsoltságból születtek. A világ különböző pontjain tevékenykedő aktivisták közötti kapcsolatok, főként az internet alapú érintkezés tette lehetővé azt a nyomást, amelynek eredménye ma – befolyásos kormányzatok tiltakozása ellenére – a nemzetközi taposóakna-egyezmény. A szerződés, amelyet 1997 óta 121 ország írt alá, csökkenti a valószínűségét annak, hogy aknák csonkítsanak meg gyermekeket és ártatlan embereket. Hasonlóan jól összehangolt társadalmi nyomás kényszerítette a nemzetközi közösséget arra, hogy elengedje a legszegényebb országok egy részének az adósságát. Még ha vannak is árnyoldalai a globalizációnak, számos előnnyel bír. A jamaikai tejpiac megnyitása 1992-ben az USA-ból érkező import előtt bizonyára ártott a helyi tejes-gazdáknak, ám azt is jelentette, hogy a szegény gyerekek olcsóbban juthattak tejhez. Az új külföldi vállalatok bizonyára ártanak a védett állami cégeknek, de ugyanúgy jelenthetik azt is, hogy új technológiákat vezetnek be, új piacok nyílnak meg, és új iparágak jönnek létre." (2)

Tehát a globalizációval kapcsolatban a legfőbb viták a hátrányokról és az előnyökről szólnak. Nyilvánvaló az, hogy a különböző politikai, gazdasági, kulturális és földrajzi környezetekben e folyamat értékelése mást és mást jelent, hiszen amíg a fejlett világ egy nagyvárosában lakó polgár élvezzi a globalizáció számtalan előnyét, addig egy a harmadik vagy a negyedik világhoz tartozó ország lakosa számára főképpen a negatívumok jelennek meg. Sokan a globalizációt a fejlődés és a haladás zálogának tartják, míg mások a nemzeti keretek meggyengülését, a hagyományos és bevált identitások eltűnését állítják a középpontba. A világ fejletlenebb országaiban a globalizáció programját hirdető Nyugatot képmutatónak tartják, hiszen úgy vélik, hogy a globalizációból fakadó gazdasági nyereséget zömében learatja, és nem valósul meg egy fejlettebb minőségű élet az elmaradott országokban. (3) Ugyancsak ezt bizonyítják azok a Világbank és más nemzetközi szervezetek által alapított mezőgazdasági és infrastrukturális projektek, amelyek jórészt kudarcba fulladtak, ugyanakkor a fejlődő világ lakosainak kellett visszafizetniük a hiteleket, hacsak valamilyen módon el nem engedték a hitelezők az adósságot. (4)

Ugyanakkor a globalizáció a magasabb életminőséget, a szabadságot és a demokráciát hirdeti, s a világ különböző fejlettségű területeinek szorosabb integrációját kezdeményezi, új termékeket, szolgáltatásokat és tudásokat tesz közzismertté, és megkísérli megszüntetni a munkaerő szabad áramlását akadályozó mesterséges korlátokat. Ezzel párhuzamosan felerősödött a civil társadalom és a civil szervezetek megerősítéséért folytatott küzdelem is. Hozzásegítheti a globalizáció az elmaradott régiókat alapvető infrastrukturális problémáik megoldásához. Összességében a fő cél egy olyan új gazdasági rend megformálása, amely fenntartható fejlődést, stabil és átlátható növekedést óhajt, és az eredményekből igazságosabban részesülhetnek a különböző fejlettségű országok lakói.

A gazdaság globalizálódását tekintve új elemként fokozottabb figyelmet kell fordítani a kockázatok elosztásának logikájára is. "A fejlett modernitásban a gazdaság társadalmi termelése módszeresen együtt jár a kockázatok társadalmi termelésével. Ennek megfelelően a hiánygazdaság elosztási problémáinak és konfliktusainak helyébe azok a problémák és konfliktusok lépnek, amelyek a tudományos-technikai úton termelt kockázatok termelésből, meghatározásból és elosztásból fakadnak. A fejlett modern társadalomban zajló átmenet a *gazdagság* elosztásának a hiánygazdaságot jellemző logikájáról a *kockázatok* elosztásának logikájára történetileg (legalább) két feltételhez kötődik. Ma már felismerhető, hogy először ott és abban a mértékben megy végbe, ahol és amennyiben az emberi és a technológiai termelőerők, valamint a jog- és jóléti állam biztosítékai és a szabályozások elért szintje nyomán objektíve csökkenthető és társadalmilag a peremre szorítható a *valódi anyagi szükség*. Az említett kategoriális változás másodsor annak is a függvénye, hogy a modernizáció folyamataiban exponenciálisan növekvő termelőerők addig ismeretlen mértékben hívnak elő kockázatokat és fenyegetettséggel járó helyzeteket." (5)

Szembesülni kell tehát azzal a ténnyel, hogy a globalizáció hatalmas léptékű gazdasági versenye megnöveli a természeti forrásokkal kapcsolatos kockázatokat, azaz *a hasznot és a jövedelmeket elosztó társadalmi mechanizmusok konfliktusai szoros összefüggésbe kerülnek a kockázatokat elosztó tényezőkkel*. Természetesen a történelem korábbi időszakainak is megvoltak a kockázati tényezői, de a minőségi különbség abban nyilvánul meg az elmúlt évtizedtől kezdve, hogy a jelenlegi kockázatok már nagyságrendekkel meghaladják a korábbi időszakok veszélyeit, azaz globalizálódtak. Ulrich Beck a globalizáció önvészélyeztető képességét öt tételben foglalta össze: 1. az oksági értelmezéseken alapuló láthatatlan károsodások, amelyek a közvetlen emberi érzékelés számára csak következményeikben jelennek meg (pl.: radioaktivitás; a levegőben, a vízben és az élelmiszerekben található mérgező anyagok); 2. az olyan társadalmi veszélyeztetettség-helyzetek, amelyekben a modernizáció kockázatai előbb vagy utóbb eltörlik az őket létrehozó vagy belőlük hasznot húzó egyenlőtlenségeket. Ez a folyamat új, nemzetközi egyenlőtlenségeket hozhat létre az

egyes ipari államok és a harmadik világ között; 3. a modernitás kockázatai önmagukban nagy üzletet jelentenek, hiszen újratereztve önmagukat válnak profitképesé; 4. a kockázatok globális értelemben egyre több területet érintenek, s ennek tudása új politikai jelentőségre tesz szert; 5. egyre nagyobb jelentőségű lesz a katasztrófák értelmezése és közvetítése a médiumokon keresztül. Mindez új viszonyt teremt a hatalom és az illetékesség vonatkozásában: “a kockázattársadalom: *katasztrófa*-társadalom. Az a veszély fenyegeti, hogy a kivételes állapot válik benne normális állapottá.” (6)

A jelenkori fejlett civilizációkban a kockázati tényezők egyre szélesülnek és pluralizálódnak. Azt lehet mondani, hogy szinte a kockázatok is versengenek egymással, és egyre jobban látszik a kockázatok túltermelési válsága. Ezzel párhuzamosan jellemzővé válik a kockázatok meghatározásainak versenye is, amely azt a célt szolgálja, hogy ezen a módon is csökkenjenek az adott kockázatok gazdasági terhei. (7) Ebben a folyamatban kiemelkedő szerepet kap a média, hiszen a kockázatok és ellenkockázatok versenye ezen a területen kommunikálódik a társadalom tagjaihoz.

A kockázati hatásoknak két alapvető narratívája jelenik meg a médiumokban: egyrészt a jelenleg már meglévő károk és negatív hatások (például környezetszennyezések) értékelése, valamint ezek jövőbeli meghosszabbodásai és kilátásai. Mindez alapvetően befolyásolja a társadalmak bizalmi indexeit, és egyre több bizonytalanság mutatható ki a kockázatközvetítések jövőbeli vélt és valós tényeiről. (8) Beck rámutat arra is, hogy a különféle kockázattudatok centrumai valójában nem a jelenben, hanem a jövőben vannak, így itt már a múlt helyébe – ok-okozati szempontból – a jövő lép, és az ezzel kapcsolatos számítások, kalkulációk prognosztizálják a jelent. “A jövővel való szembenézés során tehát a jelenbeli (személyes és politikai) cselekvés “kivetített változójával”, “kivetített okával” van dolgunk, amelynek relevanciája és jelentősége egyenes arányban növekszik kiszámíthatatlanságával és fenyegetéstartalmával, s amelyet azért vázolunk fel (kell felvázolnunk), hogy meg tudjuk határozni és szervezni jelenbeli cselekvésünket.” (9)

E folyamatokból szervesen következik az, hogy *a különféle civilizációk kockázatai is globalizálódnak*. Ez azt jelenti, hogy a különféle veszélyeztetettségek, amelyek például a környezettel, az egészséggel vagy az élelmiszerminőséggel kapcsolatosak, átlépik a határokat, és “demokratikusan” egyaránt veszélyt jelentenek a különféle országokra. (10) Mindez azzal a következménnyel is jár, hogy a korábbihoz képest a társadalmak veszélyérzete is átforgul. Mivel a kockázati tényezők szélesülése és állandósulása általános részévé lesz a társadalmi narratíváknak, ezért az emberek veszélyeztetettség-érzete is már nem specifikussá válik, és ebből fakadóan az általános világvége-fatalizmust a különféle politikák a médiumokon keresztül saját hasznukra próbálják formálni. Tehát a kockázatok elosztásában – mint új iparágban – jelentős profit rejtezik, de ugyanakkor a globalizációs szinten megjelenő kockázati tényezők bumerángthatása már mindenkit veszélyeztet.

A kockázatok globalizálódása új helyzetet teremtett jelenkorunk nemzetközi politikai elméleteiben is. Az elemzők nagy része egyetért abban, hogy a Nyugat fogyasztási mintái alapján hosszú ideig nem tartható fenn a fejlődés eddigi üteme. Erős tudományos narratívák támogatják azt az elvet, hogy a Földünkön élő jelenkori társadalmaknak úgy kell kielégíteniük igényeiket, hogy a kockázatokkal ne terheljük meg az elkövetkezendő nemzedékek életét. (11) Itt is a *bizalom* és a *hasznosság* kérdéséről van szó, ugyanis a fő cél csak az lehet, hogy egyensúlyhelyzet alakuljon ki a fogyasztás és az általános technológiai-informatikai potenciál növekedése között. A témával kapcsolatban más elemzők pedig azt a véleményt képviselik, hogy Földünk flórája, faunája, valamint légkörrendszere olyan óriási kapacitású, hogy valójában hiába romboljuk környezetünket, mégsem tudunk igazán nagy globális károkat okozni.

Az ENSZ 2001-ben nyilvánosságra hozott környezetvédelmi programja (12) egy olyan célt fogalmaz meg, amely nem arra irányul, hogy a jelenlegi társadalmak fogják vissza a

fogyasztási szokásaikat, hanem ezt egy átalakított, egyenlőbb szerkezetben valósítsák meg. E célhoz egy 4 pontból álló feladatkört fogalmaztak meg: 1. A lehető legjobban szükséges dematerializálni a gazdaság különböző folyamatait, s így elérni azt, hogy minél kevesebb anyagszerűség legyen jelen a fogyasztók által felhasznált termékekben és szolgáltatásokban. 2. Optimalizálni a fogyasztást olyan módon, hogy azokat a termékeket válasszuk, amelyek nem környezetszennyezők, és létrehozásukhoz kevés anyagot és energiát kelljen felhasználni. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi kapcsolatokban az anyagiasság helyett a szellemi fogyasztás felé lenne szerencsés fordítani a mintákat és a divatokat. 3. Kiemelkedő szerepet kell szánni a dekarbonizációnak, azaz minél kevesebb szénenergiát szabad felhasználni annak érdekében, hogy a széndioxid-kibocsátás csökkentésével ne fokozódjon az üvegházhatás. 4. Az ipari hulladékok lehető legnagyobb fokú újrahasznosítása, ami pozitív hatást jelent az energiafelhasználás és a szennyezések tekintetében.

A fenntartható jövővel kapcsolatban sokféle tudományos forgatókönyv készült, de szinte mindegyik megfogalmazza azt az alapképletet, hogy "lépést tud-e tartani a technológia fejlődése, a központi és helyi kormányzati intézkedések sorozata, a fogyasztási szokások változása az erőforrások kimerülésével, a környezet visszafordíthatatlan elszennyeződésével. Miután már az elmúlt egy-két évtizedben is észlelhető volt, hogy a változások tempója gyorsul, egyre nehezebb megjósolni a jövőt, és van okunk a pesszimizmusra is." (13) Ez a feladat, mivel sok szereplője van, és sokféle súlyos érdek ütközik, számtalan konfliktustól terhelt. Fokozza ezt az elmúlt évtizedekben megindult és egyre csak erősödő világméretű *migráció*, ami elsősorban a szegényebb országokból tart a gazdagabbak felé. Mindez jól látható például az elmúlt esztendőben Franciaországban és Németországban a bevándorlókkal kapcsolatos problémák tükrében. Ugyanakkor az is jól megfigyelhető, hogy egyre jobban kiéleződik az erős hatalmak között a küzdelem az energiaforrások birtoklásáért. Ezt példázza Kína helyzete, ahol több éve igen erőteljes gazdasági fejlődés szemtanúi vagyunk, illetve középponti kérdés továbbra is a közel-keleti olajmezők birtoklása. (14)

Tehát az energiaforrásokért és a piacokért folytatott nagy- és középhatalmi küzdelmek már nemcsak gazdasági és politikai konfliktusokban jelennek meg, hanem, főként a New York-i ikertornyok lerombolása óta, a különféle civilizációs azonosságtudatok is összecsapni látszanak. Sokan éppen emiatt adnak igazat Samuel P. Huntington elhíresült könyvének, amely a jelenlegi világrend átalakulásában különleges szerepet tulajdonít a civilizációk egyre éleződő konfliktusainak. (15) Elméletét öt tételben mutatja be: 1. A hidegháború utáni világpolitika egyszerre sokpólusú és sokcivilizációjú. Megkülönbözteti a modernizáció és a nyugatiasodás fogalmát, és úgy véli, hogy mindez nem vezet egyetemes civilizációhoz. 2. Átalakulóban van az egyes civilizációk közötti erőegyensúly; míg a Nyugat hatalma relatív módon csökken, addig az ázsiai civilizációk fokozatosan növelik gazdasági és katonai potenciáljukat, illetve az iszlám világában hatalmas demográfiai növekedés tapasztalható. 3. Jellemző a kulturális rokonságú népek országainak együttműködése, s ugyanakkor nehézségekkel küzdenek azok az országok, amelyek népeiket egy másik civilizációba kívánják átvezetni. Jellemző, hogy az azonos vagy hasonló kultúrájú országok egy-egy központimag-állam köré szerveződnek. 4. A Nyugat hagyományosan univerzalisztikus törekvései konfliktusokat teremtenek más civilizációkkal (például iszlám és Kína). 5. Huntington szerint a Nyugat vezető hatalmának fennmaradása három feltételtől függ: egyrészt az amerikaiak erősítsék meg nyugati identitásukat, másrészt a nyugatiak lássák be, hogy civilizációjuk egyedi, és mondjanak le az univerzalisztikus terjeszkedés elvéről.

A könyv végső konklúziója pedig az, hogy "A civilizációk világháborújának elkerülése azon múlik, hogy a világ vezetői elfogadják-e a világpolitika sokcivilizációs jellegét, és együtt tudnak-e működni annak fenntartásában." (16) Ez a tétel felülírja Fukuyama elméletét "a történelem végéről", amely szerint befejeződött az emberiség történetének ideológiai szakasza, és a nyugati liberális demokrácia meg fogja oldani a globális

problémákat. Sokan vélték úgy, hogy a berlini fal leomlása után hamarosan kialakul az új világrend, ahol lehetővé válik a béke megteremtése és fenntartása. Az elmúlt másfél évtized nemzetközi konfliktusai azonban bebizonyították, hogy korántsem lehet a történelem végéről – fukuyamai értelemben – beszélni.

Huntington elmélete kiindulópontjaként a különféle civilizációk természetrajzait veszi alapul. Ez a típusú értelmezés nem új az európai gondolkodásban, hiszen már a 20. század elején Frobenius és Spengler, valamint jó néhányan foglalkoztak a civilizációk és a kultúrák közötti gazdasági, társadalmi és politikai érdekek vizsgálatával. Huntington hét olyan civilizációt különböztet meg, amelyek jelenkorunkban kiemelkedő szerepűek: kínai, japán, hindu, iszlám, ortodox, nyugati és latin-amerikai. Ezenkívül vitatottnak tartja az afrikai civilizációt mint önálló entitást. Vizsgálódásainak másik eleme “a Nyugat” fogalmának tisztázása. Ez a kifejezés korábban a keresztény európai civilizációt jelentette. Az összes többi civilizációtól eltérően ez az egyetlen, amelyet nem földrajzi névvel, egy nép nevével vagy speciális fogalommal jelölünk, hanem egy égtájjal azonosítunk.

“Ez az azonosítás kiemeli a civilizációt történelmi, földrajzi és kulturális kontextusából. Történelmileg a nyugati civilizáció európai civilizáció. A modern korban viszont a nyugati civilizáció euro-amerikai vagy észak-atlanti civilizáció lett. Európa, Amerika és az észak-atlanti térség megtalálható a térképeken; a Nyugat viszont nem. “A Nyugat” elnevezés vezetett a “nyugatisodás” elméletének kialakulásához is, és elősegítette a nyugatisodás és a modernizáció félrevezető egybeolvadását: a “nyugatisodó” Japán könnyebben elgondolható, mint az euro-amerikanizálódó Japán. Az európai-amerikai civilizációt azonban egyetemesen nyugati civilizációként emlegetik, és komoly fogyatékoságai ellenére e helyütt mi is ezt a kifejezést használjuk.”(17)

Ezzel kapcsolatban fontos megvizsgálni az égtájfogalmak politikai és földrajzi referenciapontjait. Az észak és a dél kifejezések az egyértelműen azonosítható sarkkörökhöz kötődnek. A kelet és nyugat fogalom azonban vegyesebb képet mutat. Mihez köthetően állítjuk egy térségről, hogy az kelet vagy nyugat? Például ázsiai vagy amerikai nézőpont alapján mást és mást jelent a Távoll-Kelet és a Távoll-Nyugat. A kínaiak pedig a nyugattal Indiát, míg a japánok Kínát azonosították. A klasszikus geomorfológiai értelmezések szerint a Kelet és Nyugat fogalom osztópontja Eurázsia. Némely keleti népek ugyanakkor szinte sértve érzik magukat, ha nyugatról szemlélve keletnek tituláljuk őket. A klasszikus európai hagyomány alapján a Nyugat fogalmán a kereszténység keleti határától (Königsberg-Brassó) nemcsak Nyugat-Európát, hanem Észak-Amerikát is értjük. A 20. századi társadalmi és politikai tudományok pedig bevezették az atlanti, illetve euroatlanti kifejezést a Nyugat megjelölésére.

Ezután Huntington bemutatja a Nyugat politikai és gazdasági felemelkedését a 8-9. századtól kezdődően, majd rámutat arra, hogy a reneszánsztól, illetve a nagy földrajzi felfedezésektől számítva válik hangsúlyozottá a Nyugat nagyfokú hatása a többi civilizációra. (18) Ezután a szerző jellemzi a világ különféle civilizációinak a Nyugathoz és a modernizációhoz való viszonyát. Alapvetően háromféle válaszreakciót tanúsítottak a nem nyugati népek: vagy elutasították mind a modernizációt, mind a nyugatisodást; vagy mindkettőt átvették; illetve az egyiket átvették, a másikat nem. A három variáció az elmúlt ötszáz esztendőben sokféle formát öltött.

Huntington támogatja azt az elméletet, amely szerint a 20. század folyamán fokozatosan lassult le a Nyugat terjeszkedése, majd ereje is csökkent más civilizációkkal összevetve. Mindezzel párhuzamosan megerősödött a globalizáció korára a sokcivilizációjú világ. Ugyancsak fontos tény, hogy a második világháború utáni időszakról csökkentek a nyugati államok közötti konfliktusok. Az ezredfordulóra pedig a Nyugat hanyatlásának vagyunk a tanúi. Ennek Huntington olvasatában három alapvető jellegzetessége van: 1. A hanyatlás lassú és hosszú ideig tartó folyamat, s jelenleg nem érzékelhető ennek az ütemnek a

gyorsulása. 2. A hanyatlás folyamata nem egyenes vonalú, hanem szabálytalan és ciklikus. Itt figyelembe kell venni azt, hogy a nyugati világ társadalmi és politikai berendezkedése nagyon komoly megújulási képességeket rejt magában. 3. A 20. század második felétől a Nyugat részesedése a világ erőforrásaiból fokozatosan csökken.

A 12. fejezetben teszi fel a kérdést Huntington a Nyugat megújulásának lehetőségeiről. Itt nemcsak a gazdasági, a politikai és a demográfiai kérdéseket elemzi, hanem rámutat arra is, hogy komoly problémát jelent a Nyugat erkölcsi és kulturális hanyatlása. Ennek főbb elemei: nő az erőszak szerepe, a család megtartó ereje csökken, hanyatlik a társadalmi tőke megújító ereje, gyengül a munkamorál, és csökken a szellemi tevékenységek és a tanulás iránti hajlandóság. Ezenkívül komoly problémát jelenthet a nyugati társadalmakba már beékelődött, de asszimilálódni nem akaró bevándorlók fellazító szerepe. Az Egyesült Államok jelenlegi helyzetével kapcsolatban kiemeli, hogy a sok civilizációt képviselő országban egyre kisebb szerepe van a kulturális kohézióknak. Mindezt a multikulturalizmussal hozza összefüggésbe, és váteszi jóslattal sejteti az USA hanyatlását. (19)

Mindezek után érkezik el Huntington elemzésének gerincéhez, a Nyugat egyetemességének hiedelmeihez: “ A Nyugat univerzalizmusa veszélyt jelent a világra, mivel forrása lehet a mag-államok közti civilizációközi háborúknak; ugyanakkor magára a Nyugatra nézve is veszélyes, hiszen nem kizárt, hogy e háborúk során a Nyugat döntő vereséget szenved. A Szovjetunió összeomlása után a Nyugat úgy véli, hogy civilizációjának nem akadhat vetélytársa; eközben a gyengébb ázsiai, muzulmán és más társadalmak fokozatosan egyre nagyobb hatalomra és befolyásra tesznek szert.” (20)

Mindez azzal van összefüggésben, hogy egyrészt a harmadik világ népeinek nem szükséges a Nyugat értékeit, intézményeit és kultúráját befogadniuk és követniük, hanem fejlődésükben a saját útjukat kell járniuk, másrészt a nyugati hatalmak civilizációi már nem birtokolnak olyan ökonómiai és politikai dinamizmust, amellyel piacosítani lennének képesek a nem nyugati társadalmakat. Ezzel kapcsolatos az, hogy az ázsiai és az iszlám társadalmak szintén próbálkoznak saját kultúrájuk és civilizációik univerzalizálásával. Erre vonatkozólag a nyugati hatalmak fő feladata inkább az lehet, hogy saját, önálló értékeiket megőrizték és megújítsák. Huntington könyvének fő ellentmondása a végkövetkeztetések érvelése során derül ki, mert mindvégig azt képviselte, hogy ugyan a Nyugat értékeinek hatalmi alapon való egyetemesítése erkölcstelen, ugyanakkor mégis megfogalmazza a Nyugat hatalmi fennmaradásának univerzalista programját a következő évtizedekre. (21) E program esetleges elkerülésére csak akkor van mód, ha a nyugati és nem nyugati civilizációk képesek lesznek egy közös, nemzetközi rendet létrehozni, amelyben megkísérlik megfogalmazni a kultúrák és civilizációk közös érdekeit, képesek lesznek az önkorlátozásra, illetve sikeres tárgyalásokat folytatnak annak érdekében, hogy ne következzenek be háborúk a civilizációs törésvonalak között.

Minderre a nemzetközi politikai rend jelenlegi feltételei alapján kevés az esély, hiszen ne feledkezzünk meg arról, hogy ha a Nyugat fogalmát vizsgáljuk, akkor már nem csak államokról, szövetségekről, nemzetközi politikai összefüggésekről kell értekeznünk, hanem alapvetően kell figyelembe vennünk az egyes államoktól már egyre jobban függetlenedő multi- és transznacionális üzleti konglomerátumok szerepét, hiszen jó néhány eset mutatja, hogy ezen csoportok érdekérvényesítése már a nagyhatalmi státuszú államokénál is erősebb. Az, hogy a globalizálódott és óriási tőkeerejű üzleti érdekek továbbra is a nyugati univerzalizmus köpönyegét magukra öltve képviselik-e érdekeiket, avagy stílust váltva megkezdődhet egy új nemzetközi rend alapján egy új típusú párbeszéd a nyugati és nem nyugati civilizációk között, ez a következő évtizedek nagy kérdése.

Addig viszont elengedhetetlenül szükséges a fenntartható és élhető társadalmak feltételeinek vizsgálata. A nyugati és nem nyugati civilizációk lehetséges párbeszédeiben kiemelkedő helyet kell, hogy kapjon azoknak az értékrendeknek az egyeztetése, amelyek

elősegítik a fenntarthatóság lehetőségét. Ebben a vonatkozásban a legfontosabb tennivaló jelenleg, hogy globális szinten meghatározzuk azokat a multilaterális kockázati tényezőket, amelyek a fő piaci folyamatok következtében hosszú távon beágyazódva egyre nehezebben lesznek megoldhatók. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a kockázatok fennállása is mindig valamilyen piaci igényhez kötődik, tehát az üzleti kalkulációk tárgya! A kockázatok megléte és fenntartása mindig jelentős üzleti haszonnal kecsegtet. Ezzel függ össze az, hogy gyakorta az előnyök érdeke miatt nem látható a kockázat veszélyessége hosszabb távon. (22)

Mindebből következik, hogy az egyöntetű, ugyanolyan veszélyeztetettségű kockázattársadalmak egyenlő módon osztozhatnak a különféle veszélyhelyzetekben. Ez az új elem a modern társadalmak történetében előfeltételezi azt, hogy a kockázatok leküzdésének újfajta eszközeit és szerepeit szükséges kidolgozni. Tehát az átfogó veszélyeztetések egyaránt igényelnek nemzetállamokon belüli és nemzetállamok közötti cselekvéseket. Ennek a folyamatnak új társadalomszociológiai fogalma a *veszélyközösség*. Tehát a megoldás érdekében csak előre menekülhetünk, mégpedig az utópisztikusnak tűnő világtársadalom felé. Ezzel kapcsolatban Beck szerint jelenleg egy politikai vákuum tapasztalható, hiszen “az újonnan létrejött objektív veszélyközösségek politikailag és szervezetileg eddig teljesen légyüres térben lebegnek.” (23)

E vákuum leküzdésére dolgozta ki Ulrich Beck a *kockázat-társadalom politikai tudáselméletét*. Kiindulópontként azt a párhuzamot alkalmazza, hogy a mai kockázat-társadalom elnyomorodása jórészt hasonlatos a 19. századi munkástömegek elnyomorodásához. Az analógia alapja, hogy a korai kapitalizmustól a munkástömegek életviszonyait az osztálysors jelölte ki, míg a mai társadalmak kockázati érintettsége egyetemes. További különbség, hogy az osztálysors érintettsége látható és kézzelfogható volt, míg a mai tömegtársadalmak kockázatai zömmel láthatatlanok, így az érintettség a társadalom minden tagjára érvényes. Ezt a különbséget Beck így jellemzi: “Kielezeten és sematikusán kifejezve: az osztályhelyzetek esetében a lét határozza meg a tudatot, a kockázati helyzetekben viszont fordítva, *a tudat (tudás) határozza meg a léte*. Döntő fontosságú ebből a szempontból a tudás fajtája, nevezetesen a saját tapasztalat hiánya és a tudástól való függőség mélysége, amely kiterjed a veszélyeztetettség meghatározásának valamennyi dimenziójára. Az osztályhelyzet meghatározóiban rejlő fenyegetéspotenciál – például a munkahely elvesztése – minden érintett számára nyilvánvaló. Nincs szükség hozzá további tudásra: mérési eljárásra, statisztika felvételére, érvényességi megfontolásokra, a túrérküszöbre vonatkozó elgondolásokra. Az érintettség világos, s ebben az értelemben *független* a tudástól.”(24)

Tehát mindezek alapján a veszélyeztetettség megismerhetősége legfőképpen idegen tudástól függ, például nem tudhatjuk, hogy az általunk vásárolt élelmiszer tartalmaz-e az egészségünkre káros, mérgező anyagokat. Az elmúlt években Európa-szerte megsokszorozódott a káros vagy szennyező agyagot tartalmazó élelmiszerek forgalmazása. Sok esetben ezen élelmiszerek fogyasztása halált is okozott. Beck felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen módon új függőségek jönnek létre, azaz nem vagyunk illetékesek saját érintettségünk ügyében. Ezt a kérdést csak fokozza, hogy a veszélyeztetettséggel kapcsolatosan a politika gyakorta igencsak mérsékelt magatartást tanúsít, hiszen alapvető érdeke, hogy kerülje a katasztrófával való fenyegetést. Így az egyes élethelyzetek és a róluk való individuális tudás közvetlenül kapcsolódnak össze, és szinte korlátozzák egymást.

Természetesen a társadalmi kockázattudat előbb-utóbb észreveszi, tudomásul veszi az egyes veszélyek térnyerését. Például Magyarországon 2006-ban hosszú heteken keresztül elhíresült a média segítségével, hogy az ország különböző területein több száz! tonna romlott húst foglaltak le az ÁNTSZ munkatársai, amelyet egyébként a kereskedők eladásra szántak. A társadalmi kockázattudatot erősíti az, ha időben és széles körűen birtokába jutunk a különféle veszélyeknek. Beck rámutat arra is, hogy kiemelkedően fontos a kockázatok tudományos

vizsgálata, illetve a belőlük fakadó üzleti haszon. (25) Így kiderül az is, hogy maguk a kockázatok is értékesítési célok alapján manipulálhatók, sőt létrejött a kockázati tényezők igen jól működő nemzetközi piaca, tehát üzlet maga a kockázat és üzlet az elkerülése is.

A kockázattársadalom tudáselméleteinek egyik legfontosabb jelenkori kérdése a természet és társadalom kölcsönviszonyainak újragondolása. Beck felhívja a figyelmet arra, hogy a 20. század végére *befejeződött a természet és a társadalom szembeállítás*a. E két tényező kölcsönviszonyai már nem érthetők meg egymás nélkül. A 19. század társadalomszociológiai elméletei szerint a természet előzetesen adottnak tekinthető, s így – mintegy előzmény - megkülönböztethető a társadalomtól. Beck szerint :“Ezeket a téziseket maga az iparosodás folyamata érvénytelenítette, mintegy *történelmileg cáfolta*. A 20. század végén a “természet” *sem* nem “előzetesen adott”, *sem* nem “általunk kijelölt”, hanem történelmi terméké vált: a civilizált világ olyan belső szervezetét jelenti, amelyet a saját újratermeléséhez szükséges természeti feltételek szétrombolása vagy veszélyeztetése jellemez. Ez azonban azt jelenti, hogy a természetrombolás az ipari termelés egyetemes körforgásába integrálva már nem “puszta” természetrombolás, hanem a társadalmi, gazdasági és politikai dinamika szerves alkotórésze. A természet társadalmasításának figyelmen kívül hagyott mellékhatása a *természetrombolás és -veszélyeztetés társadalmasítása*, gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásokká és konfliktusokká való átalakulása: az élet természeti feltételeinek károsítása az emberek globális egészségügyi, társadalmi és gazdasági veszélyeztetésébe csap át – ami teljesen újszerű kihívásokat jelent a magasan fejlett világtársadalom társadalmi és politikai intézményeivel szemben.” (26)

Tehát a változás lényege, hogy a 19. században az ipari társadalom szembeállította egymással a természetet és a civilizációt. Ez a folyamat napjainkban annyiban módosult, hogy a természet fogalma immáron a társadalomba integrálódott. Ebből következik, hogy a modern kor politikai és társadalmi intézményei már nem választhatók el a természet adott minőségétől, azaz maga a természet is társadalmi problémává vált. Beck szerint a természet már nem külső, hanem belső környezet, tehát nem lehetséges a természetet nem társadalomnak tekinteni. Ezzel kapcsolatban megnövekedett a természettudományi kutatások jelentősége, hiszen a társadalom bármely folyamata, jelensége a természet adott vonatkozásai nélkül már nem értékelhető. (27)

Mindennek fontos szerepe van a társadalomkritika szempontjából, hiszen a természettudományok eredményei segíthetik hozzá a politikát is a helyes döntések meghozatalához. Itt érdemes egy pillanatra visszatérni Max Weber elemzéséhez, amelyben fontos szerepe van a *piac által közvetített társadalmi környezetek kölcsönhatásainak*. Szerinte, a fokozatosan vallástalanodó világban az evilági ember már csak önmagára hagyatkozhat. Ez a “varázstalanító” (Entzauberung der Welt) folyamat jár együtt paralel módon a modernizáció szélesülésével. Ez azt is jelenti, hogy az Istentől való fokozatos eltávolodást az emberek a *hivatástudat* alapján felhalmozott értékekkel is kompenzálhatják. Weber paradoxona az, hogy az ember *elhagyatottságát* a *termelői fölény*vel kísérli meg helyrehozni, de elgondolkodtatta az is, hogy a nagy sebességgel létrejövő ipari kapitalizmus a hagyományból sok mindent indokolatlanul forgatott fel. Utópiája a *modernség önrevíziója*, amely a dinamizmus belső, lelki feltételeit biztosíthatná. Ez alapján képzei el a *kapitalizmust mint kultúrát*, de ez valójában nem tekinthető teljesen új gazdasági, társadalmi és politikai formációnak, hanem inkább egy *késői-rendi kultúra* az, ami illik erre folyamatra.

Ulrich Beck kockázateleméleti vizsgálódásait a lehetséges jövőforgatókönyvek modellezésével zárja. Ehhez kiindulópontja a következő gondolat a 20. század végének társadalmi változásairól: “A hetvenes években két történelmi fejlemény vetett véget ennek a korszaknak. Miközben a politikai és szociális állam kiépítésével belső határokba és ellentmondásokba ütközött, s elveszítette utópikus lendületét, a kutatás, a technológia és a gazdaság kölcsönhatásai nyomán megrekedtek a társadalmi változás lehetőségei. Az

intézményi stabilitása és a változatlan illetékességek fennállása mellett a tevőleges alakítás hatalma így a politika területéről a szubpolitikára tevődött át. A korabeli vitákban a “másik társadalom” létrejöttét már nem új törvények parlamenti vitáitól, hanem a mikroelektronika, a géntechnológia és az információs médiumok gyakorlati sikereitől várták.” (28)

Ezzel összefüggésben a politikai utópiákat felváltották a különféle találgatások. A technológia szinte szubpolitikává vált, és ezzel kapcsolatban három folyamat vált jellemzővé. Az elsőt egyfajta *visszatérésként* jellemzi Beck *az ipari társadalomhoz*. Ennek alapja, hogy a hagyományos ipari társadalom tapasztalatai jelentik a példákat a 21. század számára. Ez az elv elhomályosítja a kockázati tényezők jelentőségét, s mintegy azokat a haladás szükséges velejárójaként veszi számba. Úgy vélik, hogy az új piaci formák keltette veszélyek a jövőben a technokratizmus segítségével legyőzhetőek. (29)

Mindezzel együtt jár egy olyan következmény, amelyben a *politika mintegy önmagát fosztja meg a hatalmától*. Ennek alapja, hogy egyre bővül a kockázatoktól való nyilvános félelem tere, s ennek másik oldala, hogy megkezdődik egy olyan narratíva, amelyben a veszélyeket és a kockázati tényezőket a politika megkísérli a jelentőségükhöz képest alulkezeltetni. Ennek kapcsán fontos szerep jut úgy a gazdaság, mint a politika számára a járulékos következmények értékelésében. “Ezek, mint *járulékos következmények* a politika s nem a gazdaság kompetenciájába tartoznak. Azaz: a gazdaság nem illetékes valamiben, amit ő vált ki, a politika viszont abban illetékes, ami felett nincs ellenőrzési lehetősége. Ameddig ez marad a helyzet, maradnak a járulékos következmények is.” (30)

A második folyamat Beck olvasatában a *műszaki-gazdasági fejlődés demokratizálása*. Ez a felismerés azt jelenti, hogy ahogy növekedés tapasztalható az ipari társadalom gazdaságában, ezzel párhuzamosan az “önrendelkezés lehetőségei *intézményesen megfelelődnék*.” (31) Beck szerint ugyanis a műszaki-gazdasági újítások képviselői elveszítik demokratikus jogukat a beleszólás és az ellenőrzés felett. Megfontolandó lenne ezzel kapcsolatban – állítja Beck –, hogy a műszaki-gazdasági döntések képviselőit *be kell emelni a parlamenti felelősségvállalás rendszerébe*.

Mindennek jelentősége abban van, hogy a civil társadalomban lefolytatott nyilvános viták ne csak kövessék, hanem már megelőzzék a kutatási és beruházási döntéseket. A modernizáció valójában nagyfokú önállóságra és differenciálódásra épít, ugyanakkor a szerteágazó részproblémákat politikai értelemben az *újraközpontosítás* segítségével kívánják megoldani. Ez viszont azt feltételezi, mintha a modern társadalmat egyetlen központból irányítanák. Ez minden esetben csorbítja a parlamentarizmus és a demokrácia intézményes működését.

Beck konklúziójának harmadik eleme a *differenciális politika*. Ennek alapja az a kíváncsi, hogy a modern politika – a demokratikus hagyományok alapján – centrum nélkül kell, hogy működjön. Ez a *középnélküliség* csak úgy lehetséges, ha a politika képes az önkorlátozó magatartásra, hiszen “minden, a politikai központosításra vonatkozó elképzelés fordított arányban áll az adott társadalom demokratizáltságának fokával. Ennek felismerése azért fontos, mert a központosított államhatalom fikciójának kényszere teremti meg azokat a várokozásokat, amelyekhez képest a politikai kapcsolatok valósága gyengeségnek és kudarcnak tűnik, amelyet csak az “erős kéz” politikája szüntethet meg – jóllehet éppen az ellentétéről van szó: az általánossá vált civil ellenálló képesség jeléről, a tevékeny együttműködésről és szembeszegülésről.” (32) Mindennek ellentételezéseként Beck üdvösnek tartaná a *szubpolitika befolyási lehetőségeinek kiépítését jogi garanciákkal*. Mindehhez persze fontos kellékek a független bíróság és az erős médianyilvánosság.

A műszaki és tudományos modernizáció jelenkori eredményeit kétségkívül gazdagítaná az a lehetőség, ha alternatív és intézményes módon válna lehetségessé az egyes tudományágakban az *ellenkutatások rendszere*. (33) Mindennek természetesen számtalan pozitív hatása lehetne, és legfőképpen a költségek csökkentésével járhatna.

Beck jövőforgatókönyveinek lényeges mondanivalója az, hogy a modern társadalmakban – értve ez alatt a szub- és szupranacionális rendszereket egyaránt – a politika legfőbb feladata a *megőrző, kiegyenlítő, diszkurzív és szimbolikus funkciók* arányos gyakorlása. Ugyanakkor lehetőséget kell biztosítani az egyes szubpolitikák kritikáinak és újításainak is, hiszen így lenne elkerülhető az, hogy a politika olyan centrummá válhasson, amely egyedül határozza meg az értékek szupremáciáját.

Ha a bizalom, a hasznosság és a globalizáció jelenkori összefüggéseit vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a gazdasági folyamatokban lehetséges etikai vonatkozások vizsgálatát. “Más társadalomtudományokkal szemben (filozófia, szociológia, pszichológia), amelyek az etikai szempontokat nélkülözhetetlennek tartják, a társadalmi folyamatok elemzésében, a közgazdaságtanban makacsul tartotta – és némiképp még mindig tartja – magát az a felfogás, hogy az egyén önző és racionális lényként lép fel a gazdaság színpadán, gazdasági viselkedésében csakis saját hasznosságának maximalizálására törekszik.” (34)

Ahogy a kapitalizmus kezdetétől fokozatosan haladunk napjainkig, látható az a tendencia, ahogyan a társadalom szinte minden tagja a gazdaság szereplőjévé válik, s ez egyaránt vonatkozik a vállalkozókra, a munkát végző dolgozókra és a fogyasztókra. Az etika és a gazdaság alapösszefüggéseit tekintve az *érzület* a többletre, a nyereségre való törekvés, hiszen egyrészt ez a sikeresség záloga, másrészt pedig, a veszteség vagy bukás a további folyamatokból való eltávolítást is jelentheti. A gazdasághoz való viszony dinamikájában a középkor és a kapitalizmus kora között az a fő különbség, hogy az előbbiben a nyereséghez való *érzület* elsősorban a *meglévő életforma fenntartását szolgálta*, és az ezen felüli nyereségvágy már kapzsiságnak számított, az utóbbiban pedig az *érzület* már problematikusán jelenti azt, hogy a lehetőségben és a nyereség elérésében a felső határ a csillagos ég. Tehát a két korszak egymástól merőben eltérő motívumok alapján feltételezi az emberi irányultságot alakító *érzületeket*. Ebből a szempontból rendkívül fontos az, hogy *értelmezzük a gazdasági folyamatokban tudatosan vagy tudattalanul részt vevő egyének pszichológiai mozgatórugóit*.

A kapitalizmus kialakulása létrehozott egy új szabály- és viszonyrendszert, amelyben rendkívüli módon kötöttek az egyének *érzületi hozzáállásai*. A kapitalista közgazdaságtan legalapvetőbb szemléletmódja szerint az adott gazdasági környezetben az egyénnek alapvető érdeke, hogy a fennálló szabályrendszerek és viszonyok között önmaga fenntartására és újratermelésére lehetőségeket teremtsen, illetve ragadjon meg. Ez tulajdonképpen egy önszabályozó rendszer, ahol legfőképpen az emocionálisan megtámogatott racionális gondolkodásmód az irányadó. Ha az egyén érdekei szerint – vagy ellenében – nem racionálisan cselekszik, ezt kiegyenlíti a “láthatatlan kéz” mechanizmusa. Tulajdonképpen ez a viszonyrendszer a kiindulópontja a gazdaságpszichológiai vizsgálódásoknak. A 20. századra bebizonyosodott, hogy hosszú távon a láthatatlan kéz szabályozó szerepe elégtelen a gazdasági és az azzal összefüggő problémák kezelésére.

A kérdés másik vetülete ugyanis az, hogy figyelembe kell venni a gazdaság és az abból fakadó hatalom vonatkozásait, hiszen ha egy gazdasági művelet vagy műveletek szereplője tőkeerejénél fogva átfogó és hosszú távú hatalomra tesz szert, és a gazdasággal összefüggő viszonyokat és szabályozókat birtokolja, ebben az esetben a láthatatlan kéz kiegyenlítő és normaalkotó szerepe már nem töltheti be funkcióját. Ezzel paralel módon ellenszituáció az, amikor diverzifikálódnak a gazdasági szereplők lehetőségei, azaz oly mértékben polarizálódnak az üzleti folyamatok, hogy szintén lehetetlenné válik az, hogy a láthatatlan kéz betöltse kiegyenlítő szerepét. Mindkét szituáció hiányossága levezethető a nem megfelelő etikai hozzáállás következményeiből.

Az egyén gazdaságpszichológia vizsgálatának alapszituációja a valamilyen cserében való részvétel. (35) Ha a kialakult szabályok alapján veszünk részt a csere folyamatában, akkor alapvető attitűd számunkra az, hogy a haszon maximalizálására kell törekednünk. Faragó Klára felveti azt a kérdést, hogy mi történik akkor, ha valaki irracionális módon nem a

haszon maximalizálására törekszik, hanem *önzetlenséget* gyakorol a cserefolyamatban, majd rámutat arra, hogy már a 19. század társadalomfilozófusai is megfogalmazták azt az elvet, hogy a hasznosságra való törekvés egyéenként különböző mértékű, és abszolút csak szubjektív vonatkozásban ítélni lehet. Ugyanakkor hozzáteszi azt is, hogy az önzetlenség és a közjóért való áldozatvállalás a klasszikus közgazdaságtan képviselői számára irracionális és haszontalan. Nyilvánvaló az, hogy a kapitalizmus szabályrendszerei alapján az tekinthető racionális magatartásnak, ha az egyén a legcéltudatosabban és leghatékonyabban képviseli érdekeit, például a profitmaximalizálást.

Természetesen az egyéni szubjektumot vizsgálva az alapvető motívumok mellett számtalan tényező játszhat szerepet a haszonmaximalizáló indíték összetevőiben, ugyanis egyrészt lehetséges az, hogy adott gazdasági szereplő teljes mértékben – fizikailag és szellemileg is – a birtokában van a döntéshez szükséges összes információnak, illetve rendelkezik a gazdasági művelet végrehajtásához szükséges összes képességgel és szereppel. Ebben az esetben, ha döntő módon nem játszanak közre ellentétes külső tényezők, nagy az esélye annak, hogy a haszon maximalizálása a lehetőségekhez képest maximális eredménnyel zárul. Más esetben, például ha az iménti feltételek többé vagy kevésbé hiányosak, tehát az üzleti folyamatban a döntést hozó szubjektum nincs a birtokában az összes információnak, a megfelelő tőkének, illetve a képességeknek, akkor a haszon maximalizálására tett kísérlet korlátozott érvényű, azaz vagy az elvártnál kisebb a haszon, vagy elmarad a haszon, illetve veszteség is lehet.

Ugyanakkor – igaz ritkán – előfordul az a szituáció is, hogy – a második esetet alapul véve – a hiányzó feltételek és képességek mellett mégis maximalizálódik a haszon. Ennek az lehet az oka, hogy az egyéb külső tényezőkben olyan szerencsés véletlenek következtek be, amelyek függetlenek a hasznot maximalizálni óhajtó szubjektumtól, például a piacon a nap végén egy almát áruló kofának már csak másfél kiló maradt eladásra, az éppen oda érkező vevő 1kg almát szeretne vásárolni, hiszen mindössze ennyi pénze van. A kofa kiméri neki az 1 kilót, átveszi a vételárat, majd a maradék fél kilót odaadja ráadásként. E három forma jól példázza a haszon maximalizálásának pszichológiai összetevőit, s az is nyilvánvaló, hogy e sztereotípiák az egyénekre bontva az üzleti folyamatokban nem állandósulnak, hiszen a gazdasági folyamatok dinamizmusai alapján egyik szituációban a haszon maximumával zárunk, míg a másokban veszteségünk is lehet. Nyilvánvaló az, hogy a felvázolt esetekben az egyén racionalitáshoz való viszonya a döntő.

Fontos szempont a *racionalitások értékminőségeinek vizsgálata*. Általában kétféle alapú racionalitást különböztetünk meg: az egyik szerint az ember valamilyen hagyomány, elv vagy *érték* alapján (például önzetlenség) vezeti végig tetteit, a másik típus középpontjában az elérendő *cél* áll, azaz a cselekedet kimenetele számít. A gazdasági gondolkodás ez utóbbihoz áll közelebb. Ugyanakkor a racionalitás alkalmazásában más kulturális tényezők is szerepet játszhatnak. A racionalitás és az etika kapcsolatában fontos összefüggés az, hogy az ésszerűen végrehajtott cselekedet során az egyén milyen mélységben veszi figyelembe az erkölcsi szabályokat, ugyanis az önérdékkövetés legfőképpen akkor eredményes, ha hideg fejjel, hatékonyan és következetesen hajtjuk végre. Abban az esetben, ha e cselekedetben etikai imperatívuszokat is megfontolunk vagy figyelembe veszünk, akkor lehetőségessé válik az, hogy tervezett cselekedetünket csak korlátozottan vagy egyáltalán nem vagyunk képesek véghezvinni, hiszen az etikai szabály figyelembevétele megálljt parancsol. Például egy végrehajtnak jelentős tartozás miatt kell kilakoltatnia egy családot a lakásából, hogy elárverezhesse azt. De amikor meglátja, hogy beteg gyermek is van a családban, nem hajtja végre a határozatot. Szakmailag helytelenül jár el, de erkölcsileg helyesen.

Természetesen a gazdasági célracionális cselekedetekben az erkölcsi összetevők csak egy bizonyos “racionális” határig lehetségesek, mert ha az adott gazdasági folyamat minden elemét etikai górcső alá vennénk, akkor tulajdonképpen szinte bármely kezdeményezést

leállíthatnánk. A modern kor leghangsúlyosabb erkölcsfilozófiai mondata Immanuel Kant nevéhez fűződik: “Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elveként érvényesülhessen.” Itt a maxima belsővé vált gyakorlati szabályok ismeretét és képviselést jelenti. Ilyenekkel szinte minden nap szembesülünk, és feltehetjük magunknak azt a kérdést, hogy el tudom-e képzelni saját cselekvésemet mint maximát példaadó, általános törvényként. Ha ez a szabály eleget tesz az általános törvény követelményeinek, akkor cselekedhetek eszerint, viszont ha nem, akkor nem szabad végrehajtanom tervemet. Kant definícióját *kategorikus imperatívusz*nak nevezzük, és ezt a *tiszta ész* irányítja. Itt a *tiszta* szó azt jelenti, hogy pusztán az észnek alárendelt, és szubjektív követelmények nem befolyásolhatják. A kategorikus imperatívuszt Kant más formában is megfogalmazta, s ezt nevezzük *öncél-formulának*: “Cselekedj úgy, hogy az emberségre, mind a saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszközre legyen szükséged.”

A fenti két formula szorosan összefügg: az első a belső morális döntés meghatározása, míg a második az emberi méltóság *egyetemesség tételét* jelenti. Természetesen Kant rendkívül szigorú meghatározásai a mindennapi életben közvetlenül nehezen alkalmazhatók, hiszen gyakorta élünk át olyan helyzeteket, amikor ugyan előttünk áll a kategorikus imperatívusz igénye, de az adott szituációban valamilyen információhiány vagy szükségszerű véletlen miatt – tehát akaratunkon kívül – mégsem választunk vagy döntünk helyesen. Ez a gondolatkör már átvezet az *altruizmus* elveinek vizsgálatához. Az önzetlenség közgazdasági szempontból kétirányú magatartási lehetőségkört tesz lehetővé. Egyrészt az altruista egyének konszenzus-képessége lehetővé teszi a gazdasági folyamatban a haszonmaximalizálás nagyobb mértékét. Ennek alapja, hogy az önzetlen egyéniség képes arra, hogy hosszabb vagy rövidebb távon teljesen vagy részlegesen lemondjon a haszon lehetőségéről. Faragó ehhez hozzáteszi azt, hogy “Ha viszonzást vagy későbbi jutalmat remél, még menthető a racionális érvelés, de sok esetben a viszonzás vagy a jutalom nem biztosított. Ezért a morál bázisán történő önfeláldozás jobban garantálja a társadalom érdekét.” (36)

Ezzel szemben az egyén lehetőségei korlátozódnak akkor, ha folyamatosan lemond a lehetséges haszon maximalizálásáról. Ez összefügg azzal is, hogy a következetesen altruista egyén az adott piaci környezetben nehéz helyzetbe is hozhatja magát, hiszen túlélési esélyei jelentősen csökkennek. Más elméletek szerint az önzetlenség elősegíti a közösség fennmaradását, és populációgenetikai szinten megerősíti az adott közösség továbbélését. Faragó kiemeli azokat a szociobiológiai modelleket, amelyek szerint a populációk evolúciós esélyeiben az önző és önzetlen egyedek harmonikus kooperációja nyújtja a legnagyobb esélyt a hosszabb távú túléléshez. (37) Itt a gének üzenetközvetítő szerepe mellett fontos kiemelni a kulturális tradíciók üzeneteit is, amelyek legfőképpen közvetítik a számba vehető morális tapasztalatokat. E racionális alapon elkülönített modelleket természetesen csak az általános egyéni viselkedés kereteinek tekinthetjük, hiszen mindezt számtalan emocionális érvényű hatás is befolyásolhatja. Azok a személyiségek, akik életük során gyenge racionális tudattal rendelkeznek, legfőképpen érzelmi attitűdök alapján szervezik életüket. Az érzelmi alap is kifejezésre juttathatja az önérdék képviselést, ha ebben olyan alapmotívumok vannak, mint a szégyenérzet vagy a negatív szituációban is képviselt szeretet. Az altruista önérdékkövetés további feltételrendszere az az elhatárolás is, hogy az adott tett tudomására jut-e a nyilvánosságnak vagy sem. Számtalan esetben – például anonim jótékonykodás – az egyén nem óhajt részesülni a közösség elismerésében, s ennek morális alapja is lehet, de szerepet játszhat az is, hogy az adakozó nem kíván olyan kellemetlen kérdések kerestüzetébe kerülni, hogy miből adakozott. “A morális viselkedés az elköteleződési modell szerint karaktervonássá válik, jutalma abban áll, hogy a személy erkölcsi elveinek megfelelő viselkedésével megerősíti saját beállítódását, a becsületesség predispozícióját. Viselkedés és karakter kölcsönösen alakítják egymást. A reciprok altruizmus vagy a belátás mellett tehát az erkölcsi

elvek interiorizációján alapuló viselkedés is beilleszthető az evolúciós funkcionista modellbe.” (38)

Az önérdek és önzetlenség kettőssége az egyén viselkedésében fontos etikai kérdés a gazdasági folyamatokban. A modern gazdaságban továbbra is jelen vannak azok az etikai alternatívák, amelyek a nagy világvallásokból hagyományozódtak át. Ezekre a továbbiakban is szükség van, hiszen a modernizmus válságában fontos tájékozódási pontokat jelentenek az egyén számára. Az altruizmust mind a négy nagy világvallás – judaista, keresztény, buddhista és konfuciánus – tartalmazza. A *judaizmus* hagyományában kiemelt szerepe van annak, hogy a vállalkozói jövedelmek egy részét jótékony célokra kell fordítani, s ezen kívül figyelemmel kell lenni arra, hogy a gazdasági tevékenységgel sem más személyeknek, sem a természetnek lehetőleg ne okozzanak kárt. Egyébként a héber nyelvben a *jótékony* és az *igazságosság* kifejezések közös szógyökből származnak.

A *keresztény vallás* legfontosabb tanítása a személyiség méltóságának garantálása. A gazdasági folyamatokban fontos szerepe van a morális kötelezettségek betartásának. A katolicizmus például az igazságosság fogalmát három vonatkozásban fogalmazza meg szociális tanításában: 1. minden gazdasági cserekapcsolatban, kontraktusban kötelező a korrekt magatartásmód; 2. a javak elosztásában előnyt élveznek a szegény és hátrányos helyzetű emberek; 3. a társadalmi és gazdasági cselekvésekben a közösség minden tagja számára garantálni kell az egyenlő részvétel lehetőségét. A *buddhista gazdaságfilozófia* lényege is a nemes végcél, a *Nirvána* megközelítéséhez igazodik. E. F. Schumacher így foglalja össze a munka szerepéről való buddhista felfogást: “1. alkalmat ad az embernek arra, hogy képességeit használja és fejlessze, 2. képessé teszi őt önzésének legyőzésére, amikor más emberekkel együtt egy közös feladat megvalósításán fáradozik, 3. létrehozza az élethez szükséges javakat és szolgáltatásokat.” (39)

Buddhista szempontból maga az emberi személyiség a fontosabb, és a javak megszerzése, a fogyasztásra való törekvés csak másodlagos lehet. Ezért olyan gazdasági modellben gondolkodnak, amely a teljes foglalkoztatást biztosítja. A buddhista társadalmakban a Nirvána-elv követéséhez szorosan kapcsolódik az *erőszakmentesség*. A modern társadalmakkal szemben nem a bőséges fogyasztás lehetőségét állítják a középpontba, hanem alapelvük az, hogy minél kisebb fogyasztással érjenek el jólétet és szellemi harmóniát. Ezért a gondolkodásmód és az eszközhasználat a *praktikusságra* és az *egyszerűsége* törekszik. (40) Ez nyilvánul meg a gazdasági kapcsolatok koncepcióiban is. Például, a különféle javakat helyi szinten állítják elő, és ódzkodnak a más földrajzi környezetből származó javak behozatalától. Ugyancsak különbözik a buddhista és a modern gazdaságfilozófia abban, ahogyan a természeti erőforrások felhasználásával bánnak. Például a buddhista a fákat és növényeket is érző lényeknek tekinti, s így a természettől csak annyit engednek elsajátítani, ami nem okoz maradandó károsodást, és pótolható. “A nem megújítható javakat csak akkor szabad felhasználnunk, ha ez elkerülhetetlen, de akkor is csak a lehető legnagyobb elővigyázatossággal, a megőrzésükre irányuló aprólékos gondoskodás mellett.” (41) Mindezek alapján elgondolkodtató az, hogy vajon a modern gazdasági növekedés kényszerhelyzetei vagy pedig a lélek és környezetkímélőbb hagyományos keleti út lesz a célravezetőbb a 21. századi társadalmak számára. Ezzel kapcsolatban Schumacher azt ajánlja, hogy “nem a “modern növekedés” és a “hagyományos stagnálás” között kell választani. A fejlődés helyes útját kell megtalálni, a Középső Utat a materialista oktalanság és a hagyománytisztelő mozdulatlanság között, röviden a “Tisztességes Megélhetést”.(42)

A *konfuciánus gazdaságelmélet* középpontjában a *taoizmus* filozófiai elvei állnak. A Tao azt az utat jelenti, amelyet két világformáló őserő, a *yin* és a *yang* tart fenn. Az út akkor helyes irányú, ha ez a két őserő harmóniában, egyensúlyban van. A *yin* a női princípium, elsősorban megtartó, és magában hordozza a nőiség jellemzőit, míg a *yang* mint férfi princípium elsősorban létrehozó és alkotó. A taoista gondolkodás szigorúan korlátozza az

egyének önérdekkövetését. A gazdasági folyamatokban résztvevőknek kötelességük a közös javak gondozása is, tehát nagy a társadalmi felelősség elvének érvényesítése. A közösségi érdek előbbre való a magánérdeknél. A versenyt korlátozzák az együttműködés megvalósításával. A társadalom életének dinamikus ellentétpárjait a yin és a yang harmóniája alapján kívánják feloldani. Arányos harmóniának kell lennie a haszon maximalizálására való törekvésnek a vonatkozó etikai elvekkel a fogyasztói szükséglet kielégítésében és visszafogásában.

Összegezve a nagy világvallások etikai követelményeit, megállapíthatjuk, hogy mindegyik nagy gondot fordít a *létminőség* és a *fenntartható környezet* megóvására. A társadalmi környezetet a természeti rendszerek megőrzésével együtt gondolják el. Ezért is érvényesek és követendők továbbra is a világvallások erkölcsi imperatívuszai, hiszen a modern társadalmak hedonista életelvei gyakorta sodorják veszélybe a biológiai evolúció stabilitását.

A bizalom, a hasznosság és a globalizáció folyamatainak összefüggéseit Richard Münch a *fizetés* és a *tisztelet* kapcsolatán keresztül jellemzi. (43) Mindezt a modernség egyik alapelvének tekinti. “Ennek során az egyéni hivatásetika és a gazdasági liberalizmus, a jólét erkölcsi megalapozása és a jóléti gazdaság, valamint az ökológiai etika és az ökogazdaság kapcsolatait, mint az erkölcs és gazdaság kölcsönös egymásba fonódásának három fokozatát mutatjuk be, melyek – felfogásunk szerint – egyúttal a modernség három korszakát jelentik.” (44) Münch szerint sem az autopoetikus elvekre alapozott funkcionális differenciálódás Luhmann-féle elmélet, sem Jürgen Habermas kommunikatív cselekvésemélete nem alkalmas a modernség sajátosságainak teljes megragadására. Ennek oka, hogy a modern társadalom a gazdaság és az erkölcs közötti közvetítés vonatkozásában legfőképpen az integráció problémájának megoldásával küzd. Mindezért véli úgy, hogy elengedhetetlen korunkban az *etika és a gazdasági racionalitás* intézményeinek újraértelmezése. “Ebben az értelemben válaszút előtt állunk. A liberális gazdaság és erkölcs elveivel a jóléti gazdaság keretei közötti megbékélés a nemzetállamok integrációs teljesítményeinek szülötte, s érvénye egészen az ökogazdaság kezdetéig tart. A gazdasági tranzakciók globalizációja meggyöngíti a nemzetállamok eme integrációs erejét, anélkül azonban, hogy a nemzetek fölötti, globális szinten létrehozná a szociális integráció valamely, a korábbihoz hasonló potenciálját. Ha nem sikerül megerősíteni és felhalmozni új integrációs képességeket, akkor elkerülhetetlenül visszazuhanunk a mindenki harca mindenki ellen hobbesi állapotába.” (45)

Münch a gazdaság és az erkölcsi világ közötti kapcsolatokat nem rendszerelméleti, hanem elsősorban *cselekvéseméleti* aspektusból szemléli, azaz e két intézményt nem szigorúan szervezett rendszerekként fogja fel, hanem a társadalmi cselekvés mezsgyéinek. Arra is alapoz, amit Max Weber vezetett be mint kutatási módszert a gazdaság- és társadalomszociológiában. Eszerint a modern racionalizmus megvalósulása nem egyféle logika alapján történik, hanem egymással kölcsönviszonyban lévő ellentmondások törvényszerűségeiből alakult ki. Például a modern gazdaságot nem lehet leírni pusztán a haszon maximalizálásának törekvései alapján, hanem inkább a különféle vallások és a gazdasági létfeltételek sajátos kombinációiként. Ugyancsak fontos kiindulópont Münch elemzéseiben Weber *hivatásemélete*, amelynek egyik centruma az az elv, amely szerint *akinek nincs valamilyen hivatása, nem tarthat igényt tiszteletre*. Tehát a modern gazdaság szorosan kötődik az egyén hivatástudatához, ami a munkavégzés színvonalának legfontosabb feltétele. A jelenkori kapitalizmus társadalomelméletének fontos szempontja az az elv, hogy a társadalmi megítélés fontos szerepet tulajdonít a gazdasági szereplők erkölcsi hozzáállásának. (46)

A fizetés és tisztelet összefüggése egyenes következménye a weberi hagyománynak. Tehát ha a közösség erkölcsi ítélete alapján cselekedeteink az elvárásoknak megfelelőek, akkor elnyerjük a nyilvánosság tiszteletét, azonban, ha a társadalmi mérce szerint helytelenül

cselekszünk, akkor megvetésnek tesszük ki magunkat. Természetesen a társadalmi közgondolkodás számára nem mindegy az, hogy a tiszteletet kiváltó gazdagság milyen eszközökkel jön létre: pusztán a hivatásgyakorlás következetessége játszott szerepet, avagy a nemtelen eszközök használata vezetett a gyarapodáshoz. Amerikai milliomosok emlékirataiból gyakorta kiderül, hogy mennyire fontos volt számukra az, hogy a gazdagságukért tiszteljék is őket, főképpen, még ha jótékonykodtak is, de azt is hozzátették némi malíciával, hogy azt már senki ne kérdezze, hogy miképpen jutottak hozzá az első millióhoz. “Minél inkább szabályozza és ellenőrzi azonban valamely társadalom az eszközök felhasználását, annál inkább válik képessé az eredményesen cselekvő arra, hogy erkölcsi és etikai követelmények teljesítése révén szerezzen tiszteletet magának. Ezáltal a korlátozottan rendelkezésre álló források gazdaságos felhasználását erkölcsi parancsok hatják át.” (47)

Mindezek alapján *a weberi hivatásgyakorlás beékelődik az egyén gazdasági szerepei és a tiszteletadás közé.* Ebben fontos szerepe van a közösség által gyakorolt erkölcsi mérce figyelembevételének. Ez a folyamat abba az irányba haladt, hogy egyre inkább vált a gazdaság az etikai közgondolkodás szerves részévé.(48) Ennek a folyamatnak a modernség korszakában három történelmi periódusát különböztetjük meg. *Az első a középkori rendi hierarchiától kezdődve tartott a nyitott versenyig.* Ebben a tisztelet elsősorban a származáshoz kötődött, és ebből fakadt a feudális munkamegosztás értékeinek megítélése is. Ahogyan az ipari kapitalizmus kibontakozott, a tisztelet fogalma a származásról fokozatosan helyeződött át az *egyéni teljesítmények* és a *versenyhelyzetek* értékelésére. Ennek a folyamatnak volt együtt járója az, hogy a vallás etikai mércéi alakították ki a hivatásgyakorlás elvét, és a szorgalmas, munkálkodó, vállalkozó típus került jó példaként a követendő társadalmi gyakorlat homlokterébe. Például a feudális hierarchiában a vallási kötelezettségekből fakadó erkölcsi tisztelet elsősorban a rendek előkelőbb csoportjaihoz kapcsolódott, s ezért a kereskedő-vállalkozó etikai elismerése kevésbé volt fontos. A reformáció korában legfőképpen Kálvin szemlélete kötődött a korai kapitalizmus munkaerkölcséhez, és a gazdasági eredményesség legfontosabb előfeltételei a szorgalom, a szerénység és a becsületesség voltak, s ezek az elvek áthagyományozódtak a felvilágosodás korába is. Mindezek alapján vált a haszonmaximalizáló munkatevékenység a modern ember egyik legfontosabb identitásalakító tényezőjévé.

Müncsh értelmezésében *a modernség második korszaka a gazdasági liberalizmustól tartott a jóléti gazdaságig.* Ez a szakasz már az individuális hivatás-etika talaján áll, és áthagyományozódott az egyéni teljesítmény alapján szerzett fizetések elismerése. Új elemként kapcsolódik ebbe a korszakba, hogy már nemcsak az egyéni gazdasági eredményesség számít alapnak, hanem az erkölcsi-etikai elvek értékelése is megjelenik a gazdasági növekedés átfogó programjában. Az újfajta gondolkodásmódot Müncsh így jellemzi: “A gazdasági körfolyamatot termékek előállításának meneteként fogjuk fel, melynek következtében a jóléti gazdaságon túlra tekintő erkölcsi szemlélet fölöttébb kényes kérdéssé válik. Például a cigarettagyártás növeli a szív és érrendszer betegségeit, hozzájárul a rákbetegségek kialakulásához, a fegyvergyártás és -kereskedelem növeli a katonai konfliktusok veszélyét, beigazolódott, hogy a filmekben és a TV-ben bemutatott erőszak hozzájárul az erőszakos cselekmények terjedéséhez, a tömegturizmus a természeti népek kultúrájának lerombolásához. Mindazonáltal, e gazdasági tevékenységek jelentősen hozzájárulnak a nemzeti jövedelem növeléséhez, s jelentős számú munkahelyet biztosítanak, jövedelmek és szociális juttatások alapjául szolgálnak. Ily módon erkölcsi szempontból is igazolhatók – legalábbis, ha nem kérdezzük rá a távolabbi következményekre. Ebben az esetben a gazdaságnak az erkölcs feletti dominanciájáról van szó, amikor is erkölcsileg mindaz igazolhatónak tűnik, ami hozzájárul a nemzeti jövedelem növeléséhez.” (49)

Mindezzel összefüggésben különlegesen *fontos az, hogy a gazdasági tevékenység és az erkölcs összefüggéseit a modern jóléti társadalomban a gazdaság erőltetett növekedési*

kényszere szempontjából is vizsgáljuk. Nem véletlen az, hogy a modernitás időszakát sokan *gazdaságkornak* is nevezik, hiszen a társadalom világának egyetlen szelete sem mentesülhet a gazdaság hatásától. Műnch ebben a tendenciában a korszak egyik jellemzőjeként rávilágít arra, hogy mivel a gazdaság már a létezés minden ízében jelen van, ezért a jóléti gazdaság megpróbál önállósulni a társadalom etikai kódexétől. Mindezt biztosítják és igazolják a gazdasági és pénzügyi elemzők, valamint a kereskedelmi médiumok kommentátorai. Ezzel kapcsolatban idézi Műnch Jean Baudrillard gondolatát arról, “hogy a gazdaságot a transz gazdaság, az erkölcsöt a transz erkölcs felbomlasztotta. Mindkettő kiszakadt a tradicionális beágyazottságból, és kölcsönösen elárasztották egymást. Nincs többé intézményes határa sem a gazdaságnak, sem az erkölcsnek. Kölcsönösen és szabadon átfolynak egymásba, empirikusan sem különböztethetők meg egymástól. Ez teszi oly nehézé a gazdaság erkölcsi szempontú megragadását. Az erkölcs (csakúgy, mint a gazdaság) csupán önmaga vonatkozásait ismeri. Elvesztette szüzességét, gazdaságilag szennyezetté vált, s kompromisszumokra kényszerült, mert a gazdasággal kötött kompromisszumok nélkül egyáltalán nem maradhat fenn.” (50)

A modernség harmadik korszaka a múlt század 90-es éveitől ered, és a jóléti gazdaságtól vezet a környezetgazdaság felé. Ennek a folyamatnak első fontos eleme az, hogy a nemzeti össztermék (GDP) mint a társadalom jólétének mércéje, már közvetett módon alkalmassá vált arra is, hogy etikai minőségeket kifejezzon. A fenntartható fejlődés és a növekedés határaitól szóló irodalom a *növekedés etika* új fogalmával bővült. *Ezzel jelent meg az etikai felelősség globalizációs fogalma.* Ennek tartalma a társadalmakban élő emberek szociokulturális helyzete a környezetgazdaságban, s ez pedig a társadalom egésze számára ígért jólét programjának terepe. Természetesen mindennek háttérében a tömegtársadalom kiszélesülése is jelen van, hiszen amíg kétszáz esztendővel ezelőtt a Föld lakossága a jelenleginek egyhatoda volt, és nem beszélhettünk jóléti gazdaságról, a környezet állapota inkább esztétikai, mintsem gazdasági és kockázati kategóriaként szerepelt a közgondolkodásban. A 21. század elején a gazdaság és az etika kapcsolata már szoros és interaktív kölcsönhatások alapján értelmezhető. “A gazdaság az etikai kihívásokra és követelményekre csak gazdaságilag tud válaszolni, az etika viszont a gazdasági szükségességekre csak etikai válaszokat képes adni.” (51)

Jelenkorunkban az uralkodó *gazdasági liberalizmus* működési nehézségeinek nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi okai is vannak. Az átalakulás a környezetgazdaság felé egyre jobban kiköveteli az erkölcsi alapú jogi és a kockázati tényezőket is számba vevő gazdasági racionalitás fokozottabb figyelembevételét. *A környezetgazdaság korában a társadalmi kifizetések szükségzerűen át kell alakítani úgy, hogy a teljesítményelv tiszteletét, valamint a szociális elv figyelembevételét megtartva, nagyobb mértékben lesz szükséges finanszírozni a veszélyeztetett környezet társadalmi költségeit.* Ezzel kapcsolatban merül fel az a dilemma, hogy a környezet globális méretű megóvása vajon járhat-e majd az erőltetett növekedés csökkentésével. Ugyanis, ebben az esetben alapkövetkezmény a jelenlegi tőzsdei szerkezet drasztikus átalakítása, illetve az energiaforrások gazdasági és politikai felosztásának újragondolása. Mindez magával hozhatja a tisztelet fogalmának átalakulását is, hiszen újfajta jogokat kell majd a társadalom intézményeinek megalkotni, illetve egyre fontosabbá válik a környezetgazdaság problémáinak megoldási javaslatait közvetítő intézmények szerepe. Például *szükségessé válik újragondolni a környezetgazdálkodás, a szociális háló és a teljesítményelv közötti viszonyokat.* Így egyfajta átmenetnek lehetünk szemtanúi a jóléti és az ökológiai etika között. Mindez azt jelenti, hogy növekedni fog a gazdaságetikai interpretációk súlya, az erkölcsi diskurzusok és a gazdasági cselekvések között. Műnch szerint az elkövetkezendő évtizedek nagy kérdése az, hogy a gazdaság és az etika interakciói milyen egyensúlyhelyzeteket képesek biztosítani. “A gazdaság és az etika békés egymás mellett élése úgy fogható fel, mint a modern jóléti állam egyre inkább túlhaladott vívmánya, melyet a

globális korszakban immár menthetetlennek tekintünk. A gazdaság és az ökológia békés egymás mellett élése pedig a nemzetállamok utolsó nagy feladata, melyet a globális modernség sem fog tudni befejezni. A modernség válaszút előtt áll. Vagy sikerül a liberalizmus és a jóléti gazdaság nemzetállamát a környezetgazdaság nemzetek feletti és globális szintjére emelve annak kiindulási pontjaként fenntartani, vagy pedig szociális robbanások és ökológiai katasztrófák következményeként visszaesünk a mindenki harca mindenki ellen hobbesi természeti állapotába.” (52)

Ez a kérdésfeltevés arra irányul, hogy a modernség jelenlegi korszakának emberisége képes lesz-e arra, hogy a környezetgazdaság, a túlnépesedés és a szociális ügyek vonatkozásában kidolgozza a megújulás programját. Tehát a *bizalom*, a *hasznosság* és a *globalizáció* kölcsönkapcsolatainak legfontosabb kötőeleme továbbra is az a három etikai alapelv, amely egyidős az emberiséggel: *felelősség*, *tolerancia* és *szolidaritás*. Ha e három elv alkotó módon érvényesül a globalizálódott világ problémáinak megoldásában, akkor alakulhat ki egy olyan értékrend, amely a fenntartható fejlődést az élhető környezet garantálásával valósítja meg.

Jegyzetek

1. Kovács Zoltán Ákos: *A globalizáció, a szabadság, a gazdaság és az ember viszonyáról*. In: Valóság 2000/9. 13.o.
2. Joseph. E. Stiglitz: *A globalizáció és visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 24.o. Fordította: Orbán Gábor és Gavora Zsuzsanna. (A továbbiakban Stiglitz.)
3. “Nem volt igazságos, hogy a fejlettebb ipari országok elmulasztották megnyitni piacaikat a fejlődő országok termékei előtt – például kvóták megtartásával az áruk egész sorára, a textiltől a cukorig –, miközben ragaszkodtak ahhoz, hogy a fejlődők megnyissák határaikat a vagyonosabb országok termékei előtt. Nem volt igazságos, hogy a fejlettebb ipari országok fenntartották mezőgazdasági támogatásaikat, ezzel rontva a fejlődők versenyképességét, miközben ragaszkodtak ahhoz, hogy a fejlődők vonják meg az ipari termékekre adott támogatást. A “cserearány-mutató” alakulását vizsgálva – vagyis az arányt a fejlett és a kevésbé fejlett országok által termelt javak árai között – feltűnik, hogy a legutolsó, 1995-ös (nyolcadik) kereskedelmi egyezmény nettó hatására a világ legszegényebb országai által termelt javak ára csökkent ahhoz képest, amit az importért fizetniük kellett. Az eredmény az lett, hogy a világ legszegényebb országai közül jó néhány végül rosszabbul járt.” In: Stiglitz 26-27.o.
4. “Miközben a globalizációval járó haszon túl sok esetben alacsonyabbnak bizonyult, mint azt pártolói állítják, az érte fizetett ár nagyobb: a környezet pusztul, a politikai folyamatokban virágzik a korrupció, és a rohamos változások nem engedtek időt az országok kulturális alkalmazkodására. A jelentős munkanélküliséget okozó válságokat a társadalom szövedékének hosszú távú roncsolódása követte: a Latin-Amerikára jellemző nagyvárosi erőszaktól kezdve a világ más részein, például Indonéziában zajló etnikai konfliktusokig.” In: Stiglitz 28.o.
5. Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 2003. 25.o. Fordította: Berényi Gábor, Kerékgyártó Béla. (A továbbiakban Beck.)
6. In: Beck 33.o.
7. “A kockázatok érték- és érdekvonatkoztatottsága szempontjából nyilvánvaló ez a pluralizálódás: a kockázatok hatóköre, sürgető volta és létezése az érték- és érdeksokféleség szerint ingadozik. Kevésbé kézenfekvő, hogy ez a kockázatok tartalmi értelmezésébe is bejátszik.” In: Beck 44.o.
8. “Egy példa a környezeti szakvéleményből: a hivatal utal arra, hogy a nitrogénműtrágyák által okozott magas nitrátkoncentráció eddig még alig vagy egyáltalán nem szivárgott le a mélyen fekvő talajvízbe, amelyből ivóvizünket nyerjük. Nagyrészt leépül az altalajban. Nem lehet azonban tudni, mindez hogyan és meddig történik. Jó okunk van feltételezni, hogy a védőréteg szűrő hatása nem hosszabbítható meg minden további nélkül a jövőre nézve is. “Félő, hogy a mai nitrátkimosódások az atmoszféra idejének megfelelő késéssel évek-évtizedek múlva mélyebb talajvízrétegekbe is eljutnak.” (Egy szakvéleményből.) Más szavakkal: ketyeg az időbomba. Ebben az értelemben vonatkoznak a kockázatok egy olyan jövőre, amelynek bekövetkeztét meg kell akadályozni.” In: Beck 47-48.o.
9. In: Beck 48-49.o.
10. “*Objektíve* azonban a kockázatok hatókörükön belül és az általuk érintettek között *egyenlősítő* hatással járnak. Éppen ebben rejlik újszerű politikai erejük. Ebben az értelemben a kockázat-társadalmak éppen hogy *nem* osztálytársadalmak; a veszélyeztetettségek nem értelmezhetők

- osztályhelyzetekhez kötöten, konfliktusaik nem osztálykonfliktusok. Még világosabbá válik ez, ha a modernizációs kockázatok sajátos megjelenési formáit, sajátos elosztási mintáját tartjuk szem előtt: *lényegi tendenciájuk szerint globalizálódnak*. Az ipari termeléssel együtt jár a veszélyeztetés módjainak egyetemessége, függetlenül létrejöttük helyétől: a táplálkozási láncolatban gyakorlatilag mindenki mindenkiel kapcsolatba kerül a Földön. Átlépi a határokat. A levegő savtartalma nemcsak szobrokra és műkincsekre rakódik, hanem már régen megszüntette az újkori vámhatárokat is. Kanadában is savasak a tavak, Skandinávia északi csücskén is kihálnak az erdők.” In: Beck 52.o.
11. Ezt a gondolatot fejti ki részletesen az *Our Common Future* című tanulmánykötet. (Brundtland, G. H. (ed) (1987), World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, New York).
 12. *Consumption Opportunities. Strategies for Change*. UNEP, Genf, 2001.
 13. Náray-Szabó Gábor: *Fenntartható a fejlődés?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 142.o. (A továbbiakban Náray-Szabó.)
 14. “Hatalmas étvágyát Kína jelenleg a közel-keleti olajjal elégíti ki, de a fogyasztás gyors növekedése miatt ez a forrás rövidesen nem lesz elegendő egymagában, mások után kell nézni. A diverzifikáció egyik lehetséges módja a Kaszpi-tenger környékén elterülő olajmezők kiaknázása lehet, ezzel kapcsolatban már kezd kirajzolódni a kínai-orosz együttműködés. Amíg van elég nyersanyag, viszonylag békés tárgyalásokkal és sok pénzzel meg lehet oldani a problémát, de mi lesz akkor, ha az orosz igények is ugrásszerűen megnőnek, egyidejűleg pedig az USA sem tudja kielégíteni olajéhségét a Közel-Keletről akár azért, mert vártnál több üzemanyagra lesz szüksége, akár azért, mert a térségben súlyos és hosszan tartó háborús konfliktussal kell számolni? Ebben az esetben nem zárható ki, hogy az érdekek érvényesítése nem tárgyalásos, hanem erőszakos úton történik, ami Belső-Ázsiában súlyos háborús konfliktussal járhat. Ez azért lenne különösen veszélyes, mert nemcsak három atomhatalom: Kína, Oroszország és az USA venne részt benne, hanem a sokszor kiszámíthatatlan iszlám világ is, mivel a térségben ők vannak otthon. A konfliktus könnyen civilizációs háborúvá fajulhat, ami kérlelhetetlen, és kimenetele kiszámíthatatlan, ahogyan arra Bosznia esetében láttunk elrettentő példát a minap (Huntington, 2002).” In: Náray-Szabó 143.o.
 15. Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest, 1998. Fordította Gászity Milla, Gecsényi Györgyi, Pusztai Dóra. (A továbbiakban Huntington.)
 16. In: Huntington 16.o.
 17. In: Huntington 60-61.o.
 18. “Négyszáz éven keresztül a civilizációk közötti kapcsolatok abból álltak, hogy a nyugati civilizáció leigázott más társadalmakat. E drámai és egyedülálló fejlemény számos okkal magyarázható. Ezek közé tartozik: a Nyugat társadalmi szerkezete és osztályviszonyai, városainak és kereskedelmének megerősödése, a hatalom viszonylatos megoszlása a rendek és az uralkodók, a világi és vallási testületek között, a kialakulófélben lévő nemzettudat a nyugati népek körében, és az állami bürokrácia kialakulása stb. A nyugati terjeszkedés közvetlen forrása azonban technikai eredetű volt: az óceánokon való közlekedés eszközeinek feltalálása, aminek révén távoli népek megközelíthetővé váltak; továbbá a katonai potenciál fejlődése, minek következtében a távoli országok és népek leigázása vált lehetségessé” In: Huntington 68.o.
 19. “A politikai érvek túlságosan képlékenyek ahhoz, hogy tartósan életképes társadalom épülhessen rájuk. Egy multicivilizációs világban, amelyben a kultúra alapvetően fontos szerepet játszik, az Egyesült Államok már csak rendhagyó példánya, utolsó csökevénye lehet annak a leáldozóban lévő nyugati világnak, melyben kizárólag az ideológia számít. Az amerikai politikai hitvallás és a nyugati civilizáció elutasítása a mi fogalmaink szerint az Amerikai Egyesült Államok végét jelenti. Ez egyben a nyugati civilizáció felett is kimondja a halálos ítéletet. Ha az Egyesült Államok elveszíti nyugati jellegét, akkor a Nyugat lényegében Európára és néhány, európai bevándorlók lakta, kis lélekszámú tengerentúli államra korlátozódik. Az Egyesült Államok nélkül a Nyugat a világ népességének egyre fogyatkozó, aprócska része lesz csak, mely a hatalmas eurázsiai földtömeg szélén meghúzódó piciny, jelentéktelen félszigeten tengeti majd életét.” In: Huntington 529.o.
 20. In: Huntington 537.o.
 21. Huntington programja a következő fontos feladatokat fogalmazza meg a nyugati univerzalizmus megőrzése érdekében:
 - “nagyobb politikai, gazdasági és katonai integrációra, az elképzelések összehangolására kell törekedni, hiszen csak így lehet megakadályozni, hogy a felmerülő nézeteltérésekből más civilizációk állami tökéletességükre irányuljanak;
 - Közép-Európa nyugati államait – a “visegrádi négyeket”, a balti köztársaságokat, Szlovéniát, Horvátországot – fel kell venni az Európai Unióba és a NATO-ba;

- fel kell gyorsítani Latin-Amerika “nyugatosítását”, és amennyiben lehetséges, szoros kapcsolatokat kell kialakítani a latin-amerikai országok és a Nyugat között;
 - meg kell akadályozni, hogy az iszlám és a kínai kultúrájú országok hagyományos és nukleáris katonai ereje tovább fejlődjön;
 - a japán-nyugati viszony tovább romlásának gátat kell vetni, s meg kell akadályozni, hogy Japán Kínával keressen közelebbi kapcsolatokat;
 - el kell ismerni, hogy Oroszország az ortodox vallás magállama; a régiókra gyakorolt befolyásához nem férhet kétség, mint ahogy ahhoz sem, hogy a déli határok védelme természetes és jogos érdeke;
 - mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a Nyugat megőrizze technológiai és katonai felsőbbrendűségét más civilizációkkal szemben;
 - és végül a legfontosabb: fel kell ismerni, hogy a más civilizációk ügyeibe való beavatkozás valószínűleg a létező legnagyobb veszélyforrás, mely bizonytalansághoz és potenciálisan globális konfliktusokhoz vezet a multicivilizációs világban.” In: Huntington 359.o.
22. “Mihelyt szembeötlik és bővül a veszély tartalma, az előnyök és különbségek egymásba olvadnak. A kockázatok előbb vagy utóbb fenyegetéseket is előidéznek, amelyek a hozzájuk kapcsolódó előnyöket ismét viszonylagossá teszik és eltüntetik, s éppen a veszélyek fokozódásával az érdekek sokfélesége mögött felcsillantják a kockázatok közösségét. Ennyiben az mindegy, milyen terjedelmű kockázati érintettség “ernyője” alatt, minden ellentét dacára közösség is kovácsolódik: az atomenergia, a mérgező hulladék vagy a nyilvánvaló természetrombolás veszélyeit megakadályozandó, különböző osztályok, pártok, szakmai és életkori csoportok tagjai civil kezdeményezéseket szerveznek. A kockázat-társadalom ebben az értelemben új érdekellentéteket, egyszersmind újfajta veszélyközösséget teremt, amelyek politikai hordereje persze még teljesen nyitott.” In: Beck 69.o.
 23. In: Beck 71.o.
 24. In: Beck 78-79.o.
 25. “Először is fokozódik a kockázatok *tudományossá válása*; s másodsor – egyik feltételezi a másikat – egyre nagyobb *üzlet* van bennük. Távolról sem igaz, hogy a civilizációs fejlődés veszélyeinek és kockázatainak bemutatása csakis kritika; *egyszersmind* – minden ódzkodás és szemfényvesztő elátkozás ellenére – a *gazdasági fellendülés elsőrendű tényezője*. A megfelelő gazdasági ágazatok és területek fejlődésében ez éppúgy megnyilvánul, mint abban, hogy egyre nagyobb állami kiadásokat fordítanak környezetvédelemre, a civilizációs betegségek leküzdésére. Az ipari rendszer *hasznot húz* az általa létrehozott visszasságokból, méghozzá nem is keveset.” In: Beck 83.o.
 26. In: Beck 122.o.
 27. “A jövőben az *összes* tudomány szerepe szempontjából központi válik a felismerés, hogy *intézményesen megerősített és biztosított erkölcsi-politikai támaszra van szükség ahhoz, hogy egyáltalán tisztességes kutatást lehessen végezni*. Olyan kutatást, amelynek tudatosan el kell fogadnia és ki kell bírnia a politikai következmények terhét. Bizonyos módon aztán a tudományos munka tartalmi minősége és politikai jelentősége valamikor egybe is vág, ha ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a politikai érzékenységek miatti tabuzónák növekedésével egyenes arányban fokozódik az intézményesen lehetővé tett készség is, hogy ezeket a tabukat a megismerés őseredeti igényét érvényesítve könnyörtelenül és hozzáértően megtörjék, s így fényt derítsenek azokra az intézményesen rögzült, tudományosan közvetített elleplezési gyakorlatra és rituáléokra, amelyek a civilizáció állapotával összefüggő kockázatokra vonatkoznak.” In: Beck 125.o.
 28. In: Beck 407.o.
 29. “Ebben kettős félreértés rejlik: nem veszik észre, hogy az ipari társadalom *félíg* modern társadalom, s hogy a kategóriák, amelyekben gondolkodnak (a *hagyomány* modernizálása), s a helyzet, amelyben vagyunk – az *ipari társadalom* modernizálása – két különböző évszázadhoz tartoznak, amelyekben a világ korábban nem látott mértékben megváltozott. Másként kifejezve: azt tévesztik szem elől, hogy ott, ahol modernizációról, azaz újdonságok folyamatos jelentkezéséről van szó, a látszólag azonos, a maga folyamatosságában valami teljesen mást jelenthet és teremthet. Ez elsősorban azoknak az ellentmondó következményeknek a kényszerei kapcsán mutatható ki, amelyekhez ez látszólag magától értetődő “folytatni az eddigieket” vezet.” In: Beck 410.o.
 30. In: Beck 413.o.
 31. In: Beck 415.o.
 32. In: Beck 423.o.
 33. “Csak ahol gyógyászat csap össze gyógyászattal, atomfizika atomfizikával, humán genetikával humán genetikával, információs technika információs technikával, csak ott lehet kifelé áttekinthetően és megítélhetően eldönteni, miféle jövő foryog a lombikban. Az önkritika minden formájának lehetővé tétele nem veszély, hanem valószínűleg az *egyetlen mód* arra, hogy a tévedés, amely

- korábban és még korábban az orrunknál fogva vezetett bennünket, már előzetesen felfedezhetővé válják.” In: Beck 424-425 .o.
34. Faragó Klára: *Etikai kérdések a gazdaságpszichológiában*. In: *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003., 716.o. Szerkesztette: Hunyady György-Székely Mózes. (A továbbiakban Faragó.)
 35. “Minden olyan interakciót gazdasági viselkedésnek lehet tekinteni, amely összefügg a javak cseréjével. A javakat azonban széles körben szokták értelmezni (lásd pl. Homans csereelméletét, 1969), konkrét anyagi tárgyak cseréje mellett idetartoznak olyan befektetések is, mint az erőfeszítés, a figyelem, sőt a más alternatívákról való lemondás is, továbbá gazdasági viselkedésnek szokták tekinteni a szervezetekben történő anyagi vagy interakciós folyamatokat is.” In: Faragó 717.o.
 36. In: Faragó 720-721.o.
 37. “Számos szerző (pl. Dawkins, 1986/1976; Colman, 1982; Mérő, 1987) foglalkozik az altruizmus evolúciós modelljének kérdésével. Az általánosan elfogadott populációgenetikusból indul ki, hogy a funkcionálisnak bizonyult gének maradnak fenn és terjednek el. Feltételezhetjük, hogy vannak önző (racionális) gének és altruista gének. A kiválasztódásban az önző gének jelentenek előnyt, mivel biztosítják az egyén maximális hasznát, és lehetővé teszik azt is, hogy az önző génekkel rendelkező egyedek az önzetlen génekkel rendelkezőket kihasználják. Ugyanakkor viszont az altruista, kooperáló egyének a kooperáció révén nagyobb haszonra tehetnek szert. Túlélésüknek az a feltétele, hogy más altruistákkal találkozzanak, akik viszonzják altruizmusukat, így az ő rátermettségük nagyobb lesz, mint az egymással interakcióban álló önzőké. E feltevésekből több következtetés levonható: a feltétlen altruizmus (kategorikus imperatívusz) egyenesen kártékony, mert megsemmisíti az altruista géneket az önzők felülkerekedése miatt; csak viszonzott, ún. reciprok altruizmus maradhat fenn; a populációban egyensúly alakul ki az önző és önzetlen egyedek számát illetően, ugyanis ha elég kooperáló egyén van, akkor előnyük kompenzálja a potyautas önzők alkalmi felülkerekedését.” In: Faragó 721.o.
 38. In:Faragó 722.o.
 39. Ernst F. Schumacher: *A kicsi szép*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991., 55.o. Fordította Perczel István. (A továbbiakban Schumacher.)
 40. “A javak birtoklása és fogyasztása csak eszköz egy cél elérésére, a buddhista közgazdaságtan pedig annak módszeres tanulmányozását jelenti, miként lehet egy adott célt a lehető legkevesebb eszköz felhasználásával elérni. A másik oldalon a modern közgazdaságtan a fogyasztást tartja minden gazdasági tevékenység egyedül elérendő céljának, és a termelési tényezőket – föld, munka és tőke – tekinti eszközöknek. Röviden összefoglalva: az előbbi: a buddhista szemléletmód az emberi igények kielégülését próbálja maximalizálni a fogyasztás optimális rendje mellett, míg az utóbbi, a modern szemlélet, a fogyasztás maximalizálására törekszik a termelő erőfeszítés optimális rendje mellett. Könnyű belátni, hogy az optimális rend elérésére törekvő életmód fenntartásához szükséges erőfeszítés minden valószínűség szerint jóval kisebb lesz, mint a maximális fogyasztásra való törekvés fenntartásához szükséges erőfeszítés. Így tehát nem meglepő, hogy az élet jóval kevesebb hajszával és erőfeszítéssel jár mondjuk Burmában, mint az Egyesült Államokban annak ellenére, hogy az első országban megvalósított munkaerő-megtakarító gépesítés csak töredéke annak, amit a másodikban elértek.” In: Schumacher 58-59.o.
 41. In: Schumacher 61.o.
 42. In: Schumacher 63.o.
 43. Richard Münch: *Fizetés és tisztelet: a gazdaság és a politika viszonyáról*. In: *Az Európa projekt*. József Műhely Kiadó, Budapest, 2001. (A továbbiakban Münch.)
 44. In: Münch 53.o.
 45. In: Münch 54.o.
 46. “Minél nagyobb hangsúlyt fektet a társadalom a vállalkozói szerepeknek erre az erkölcsi oldalára, annál nagyobb mértékben függ a menedzsernek, valamint feletteseinek és az egész vállalkozásnak a megítélése a nyereség maximalizálásán kívül eső teljesítményektől. Olyan teljesítmények ezek, amelyeket intézményesített hivatás- és gazdaságtudományi követelményekhez igazodva hoznak létre.” In: Münch 57-58.o.
 47. In: Münch 59.o.
 48. “A hivatásgyakorlás nem egyéb, mint ésszerű kalkuláció és a rendelkezésre álló erőforrások takarékos felhasználása. A gazdasági cselekvés az etikai elvek számára megformáló anyagot jelent, az erkölcsi cselekvés pedig a gazdasági kalkuláció anyagaként szolgál. Ezért, ha azt látjuk, hogy napjainkban a vállalkozások a környezet védelmét szorgalmazó csoportokkal közös programokat dolgoznak ki, akkor abban reménykedhetünk, hogy az erkölcs és a gazdaság kölcsönös egymásba fonódása, egymás áthatása immár új szakaszba lépett.” In: Münch 60.o.
 49. In: Münch 70.o.
 50. In: Münch 72.o.

51. In: Münch 93.o.
52. In: Münch 103-104.o.